

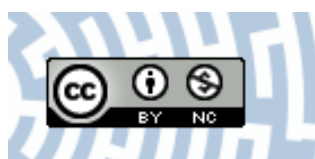

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Stosunek do zwierząt w aspekcie historiozoficznym (na przykładzie Rosji).
Przypadek: człowiek - niedźwiedź

Author: Justyna Tymieniecka-Suchanek

Citation style: Tymieniecka-Suchanek Justyna. (2020). Stosunek do zwierząt w aspekcie historiozoficznym (na przykładzie Rosji). Przypadek: człowiek - niedźwiedź. "Humanistyka i Przyrodoznawstwo" Vol. 26 (2020), s. 179-196, doi 10.31648/hip.6759

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, remiksowanie, rozprowadzanie, przedstawienie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych. Warunek ten nie obejmuje jednak utworów zależnych (mogą zostać objęte inną licencją).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Justyna Tymieniecka-Suchanek

ORCID: 0000-0002-8709-9116

Uniwersytet Śląski w Katowicach
Wydział Humanistyczny

University of Silesia in Katowice
Faculty of Humanities

**STOSUNEK DO ZWIERZĄT
W ASPEKcie HISTORIOZOFICZNYM
(NA PRZYKŁADZIE ROSJI).
PRZYPADek: CZŁOWIEK – NIEDŹWIEDŹ**

**The attitude towards animals
in the historiosophical aspect
(using the example of Russia). Case: human – bear**

Słowa kluczowe: Rosja, niedźwiedź, historiozofia, literatura, kultura

Key words: Russia, bear, historiosophy, literature, culture

Streszczenie

Abstract

W niniejszym artykule autorka zastanawia się, czy można ujmować relację człowiek – zwierzę w kontekście historiozoficznym, traktując ten temat jako prolegomenę do bardziej dogłębnych badań. Próba wstępnych dociekań na ten temat koncentruje się na Rosji i prowadzi do omówienia wizerunku niedźwiedzia w literaturze, kulturze i polityce rosyjskiej oraz prezentacji kontrowersyjnego przypadku trzymania, przez trenerów cyrkowych, niedźwiedzia w warunkach domowych, jego pracy jako modelu i aktora z etycznego punktu widzenia. Zdaniem autorki, jeśli nawet ten konkretny przypadek relacji człowiek – niedźwiedź (Stiepan) można zrozumieć i uzasadnić z szerokiej perspektywy historiozoficznej czy kulturowej, budzi on jednak poważne wątpliwości natury etycznej.

In the article the author is wondering if it is possible to put the relationship of a human with an animal in a historiosophical context, treating this subject as a prolegomena to more in-depth research. The preliminary inquiry on this topic focuses on Russia and leads to a discussion of the image of the bear in Russian literature, culture and politics, as well as the presentation of the controversial case of the bear being held by circus trainers at home, its work as a model and actor from an ethical point of view. According to the author, even if this specific example of the human – bear (Stiepan) relationship can be understood and justified using the historiosophical or cultural perspective, it still evokes doubts of the ethical nature.

Zabiję cię zaraz, Potapie. Daj Boże, aby stara moja ręka nie drgnęła, aby kula trafiła cię w samo serce. Nie chcę cię długo męczyć, nie zasłużyłeś na to, mój stary niedźwiedziu, mój kochany towarzysz. Wziąłem cię małym niedźwiadkiem, jedno oko miałeś wyklute, nos jątrzył ci się od kółka, chorowałeś i chudłeś; litowałem się nad tobą i pielęgnowałem jak syna i wyrosłeś na dużego i potężnego niedźwiedzia; [...]. Wyrosłeś i nie zapomniałeś mej dobroci: wśród ludzi nie znalazłem takiego jak ty przyjaciela.

(Wsiewołod Garszyn, *Niedźwiedzie*, 1883: 285).

Wstęp

Czy można rozpatrywać relację człowiek – zwierzę w aspekcie historiozoficznym? Autorka artykułu przypuszcza, że tak, ponieważ na stosunek do zwierząt w znacznej mierze rzutują: narodowość, kultura, historia, religia, a nawet warunki geograficzno-klimatyczne. Te ostatnie przywodzą na myśl teorię Jana Kochanowskiego-Korwina (jego interesującą wizję tzw. psychodziejów), dotyczącą wszechstronnego wpływu klimatu na ludzką psychikę, kształtującego odmiennie historię poszczególnych narodowości (o psychologii narodów zob. Szumera 2009: 130–167). „Każdy naród ma swoisty typ psychiczny, będący źródłem właściwej mu kultury [...], ta zaś – odpowiedniej postaci państwa” (Ibidem: 135).

Psychodzieje zapomnianego polskiego filozofa z początku XX wieku dotyczą – rzecz jasna – ludzi, a nie zwierząt, jednak powszechnie wiadomo, że zwierzęta w ogóle (jak i konkretne gatunki) są inaczej traktowane przez Eskimosów czy ludy zamieszkujące Afrykę, a w inny sposób podchodzą do nich Europejczycy czy mieszkańcy Azji. Wynika to między innymi z warunków klimatycznych, pod wpływem których kształtują się wszystkie sfery życia, w tym odmiennie u poszczególnych nacji praktyki kulturowe wobec zwierząt (Mamzer 2020). Wymownym przykładem na to, że na stosunek ludzi do zwierząt duży wpływ mają warunki atmosferyczne i geograficzne, a co za tym idzie również ekonomiczne, jest kwestia (nie)jedzenia mięsa. Zapewne nie ma tyłu wegetariańskich czy wegańskich jadłodajni w Maroku co w Europie. Prawdopodobnie również w krajach środkowej Afryki czy Azji takie restauracje

są rzadkością, a uwarunkowania spożywania zwierząt różnią się w poszczególnych kręgach kulturowych (o mongolskim kręgu kulturowym zob. np. Połec 2020). Trudno wyobrazić sobie Eskimosa-weganina (zob. Węśławski 2020) czy mieszkańca zapadłej wsi z dalekiej Syberii, który przeszedł na wegetariańską dietę. Nawet w krajach europejskich zaobserwować można stosunkowo duże zróżnicowanie pod względem liczby restauracji weg(etari)ańskich. Istnieje pewna zależność między miejscem zamieszkania na świecie i dietą, ale globalizacja, mieszanie się kultur, szybki obieg informacji, zakupy online sprawiają, że projekt spod znaku „wege” się uniwersalizuje. Inuitów zawsze podaje się jako przykład tego, że nie wszędzie jest podobny wybór jedzenia, a więc etyczna sprawczość konsumentka jest różna.

Pytanie postawione we wstępie jest właściwie przewrotne, ponieważ odpowiedź na nie musi brzmieć twierdząco, zwłaszcza w kontekście rozważań o prawnopolitycznym znaczeniu roślin (i zwierząt) Artura Ławniczaka, który stwierdza, że gasnąca na naszych oczach popularność słów Maksima Gorkiego – „człowiek to brzmi dumnie” – „każe się zastanowić nad historyzoficznym paradygmatem relacji między ludźmi a bytami innego rodzaju, których znaczenie, zgodnie z paremią *natura abhorret vacuum*, rośnie wraz z przechodzeniem ludzkości na coraz bardziej defensywne pozycje” (Ławniczak 2016: 24–25).

Wrocławski prawnik zaznacza, że dokonało się to już poniekąd w pradawnych czasach, kiedy to religia wyparła magiczność, opierającą się na optymistycznym założeniu, że możliwy jest wpływ „pozostającego w ponadgatunkowej koalicji z pewnymi zwierzętami i roślinami człowieka na bogów, traktowanych jako podmioty, z którymi można się spierać i skutecznie oddziaływać na nie za pomocą szamańskich praktyk wymuszających na teistycznie nacechowanych istotach pożądane przez magów działania” (Ibidem: 25). Umieszczenie relacji człowiek – zwierzę w rozważaniach nad ludzkimi dziejami jest uzasadnione między innymi dlatego, iż – jak konstatuje Robert Mołdysz – „refleksja nad dziejami i ich sensem nawiązuje do starożytnej idei, że narodziny, dzieciństwo, młodość, dojrzałość, starość, śmierć to fazy cyklu życia nie tylko pojedynczych roślin i zwierząt, lecz również całych społeczeństw, ras, i w ogóle – ludzkości” (Mołdysz 2008: 287). Można więc przyjąć, że jeśli poszukiwanie sensu w historii zostało uwarunkowane „wnikliwą obserwacją przyrody, szczególnym rodzajem indukcji, jaką jest rozu-

mowanie *per analogiam* i uwolnienie myśli od mitologicznego pojmowania świata na rzecz ujęcia racjonalnego” (Ibidem), to równie dobrze można założyć, że obecnie w rozważaniach nad sensem dziejów należy umieścić wszystkie żywe istoty, które przecież uczestniczą w dziejach tworzonych przez ludzkość wspólnie z nią, o czym przekonuje w swoich pracach francuski historyk Éric Baratay. Jego monografie poruszające problem relacji człowiek – zwierzę(ta) w wymiarze historycznym dają asumpt do bardziej dogłębnej analizy tych relacji – analizy historiozoficznej.

Rosja

Historiozofii (zwłaszcza rosyjskiej) nie należy sprowadzać – rzecz jasna – wyłącznie do przytoczonego luźnego zbioru takich elementów jak narodowość, kultura, historia, religia. W przypadku fenomenu, jakim jest historiozofia rosyjska, istnieje niezwykle ważny kontekst, a mianowicie tzw. idea rosyjska¹ jako polifoniczny filozoficzny koncept. Omówienie idei rosyjskiej z uwzględnieniem całego korpusu prac z nią związanych byłoby tutaj niemożliwe i – przede wszystkim – niepotrzebne, lecz warto zwrócić uwagę chociaż na jedną teorię wybraną spośród wielu innych należących do tego nurtu. Najbardziej trafne wydaje się w tym aspekcie przywołanie koncepcji Iwana Iljina (1883–1954) z pracy *O Rosji. Trzy mowy (O Poccuu. Tpu peuu, 1933)*, w której rosyjski filozof rozwija myśl o trzech brzemionach tego kraju, tj. terytorium, narodowościach i naturze. Otrzymane od Boga owe brzemiona powinny służyć wypełnieniu szczególnej wszechświatowej misji Rosji, która

¹ Tak zwana idea rosyjska to „nie po prostu koncepcja (obraz) Rosji, jej losów, przeznaczenia, ale koncepcja Rosji jako nosicielki prawdziwej idei (ikony) Boskiej [...] z powierzoną jej misją urzeczywistnienia tej ikony na całym świecie” (Lazari 2000: 176). Przytoczona tutaj definicja idei rosyjskiej nawiązuje jedynie do konceptu Rosji jako Narodu-Bogonoścy, ale po nim kształtowały się kolejne: Moskwa – Trzeci Rzym, Moskwa – Nowe Jeruzalem, Święta Ruś, Matka Rosja. Idea rosyjska jako filozogema życia narodowego, rozpatrywana w aspekcie religijno-eschatologicznym i mesjanistycznego powołania Rosji, prowadzi do rozumienia jej jako filozoficzno-religijno-politycznej syntezy lub religijno-filozoficznego symbolu chrześcijańskiego uniwersalizmu i rosyjskiej duchowości, rozpatrywana zaś w aspekcie specyfiki rosyjskiego charakteru może być traktowana jako konkretne historycznie kulturowo-polityczne, ekonomiczne, estetyczne i moralne tendencje w rozwoju i funkcjonowaniu kultury narodowej (zob. szerzej Andrusiewicz 1994; Massaka 2001).

to misja daje jej prawo do eksploatacji natury, a więc i zwierząt. Idea Iljina przeżywa od kilku lat medialne odrodzenie, stając się ważkim elementem w rozwijaniu i podtrzymywaniu ideologii państwowej. Idea ziemi oddanej przez Boga Rosjanom, z jej ogromnym bogactwem (zwłaszcza surowcami naturalnymi), powtarzana jest nie tylko w rosyjskich mediach, ale również w cerkwiach, zajmując centralne miejsce w świadomości współczesnych Rosjan². Bez wątpienia głoszenie tych idei ma niebagatelny wpływ na podsycanie specyficznego stosunku Rosjan do zwierząt, a do niedźwiedzi w szczególności, o czym będzie mowa nieco dalej.

Autorkę niniejszego artykułu interesuje stosunek do zwierząt rozpatrywany w kontekście historyzoficznym na przykładzie Rosji. Iwan Bunin – znany neorealista rosyjski – w powieści *Wieś* (*Деревня*, 1910) ukazuje przygnębiającą wizję swojej ojczyzny. Ten „utrzymany w ciemnych barwach obraz Rosji – jak konstatuje Zbigniew Barański – był wynikiem historyzoficznych koncepcji Bunina, który dowodził, że losy kraju nie zależą od stosunków społeczno-politycznych; kształtują je cechy rosyjskiego charakteru narodowego [...]” (Barański 1976: 555). Ponurą atmosferę w utworze pisarza wzmacniają nie tylko motywy surowej przyrody, ale również – i to jest szczególnie ważne dla niniejszych rozważań – okrutnie traktowanych zwierząt, czego przykład można odnaleźć we fragmencie o rzucaniu kamieniami w gołębie i zjadaniu tych ptaków, co w Rosji uchodziło za grzech³ (Bunin 1985: 31). Autorka artykułu stawia więc nie tyle tezę, ile raczej uznaje za punkt wyjścia do dalszych rozważań, że ten ambiwalentny stosunek Rosjan do zwierząt jest między innymi wyrazem dwoistego charakteru „duszy rosyjskiej”⁴,

² Autorka dziękuje za tę cenną uwagę Recenzentowi.

³ O stosunku Rosjan do gołębi zob. artykuł: „Gołębie” *Wartama Szalamawa i rosyjskie wątki ornitologiczne* (Tymieniecka-Suchanek 2015b: 67–79).

⁴ „Dusza rosyjska” to „jedna z kategorii mitologii narodowej, niemająca jednoznacznego odpowiednika w rzeczywistości empirycznej. W świadomości masowej pojęcie to często łączy się z epitetem «szeroka» (znane jest też wyrażenie «szeroka rosyjska natura»), który ma określać typowe dla Rosjanina cechy charakteru: bezgraniczną odwagę, serdeczność, bezkompromisowość, maksymalizm moralny (słynne «wszystko albo nic»), towarzyskość, gościnność, spontaniczność, prymat serca nad rozsądkiem, skłonność do wpadania w rozpacz i melancholię, a także pogardę dla rzeczy małych, pragmatyzmu i wyrachowania [...]” (de Lazari 1999: 276). Jednak, jak podkreśla Wasilij Szczukin, przejście ze sfery intelektualnych spekulacji do realnej rzeczywistości wymusza uznanie, że „dusza rosyjska” jest pojęciem w równym stopniu abstrakcyjnym, co „niemiecki geniusz” czy „tradycyjna kaukaska gościnność”. Zob. spostrzeżenia o duszy Rosjani-

„jej jasnych i ciemnych – jak to podkreślał rosyjski noblista – często tragicznych przejawów” (Barański 1976: 555).

Taki jasny, a jednocześnie tragiczny przejaw „duszy rosyjskiej” doskonale pokazuje przykład zaczerpnięty z życia Walentyny Jermakowej, którą wspomina jej przyjaciółka Tatiana Goriczewa – filozofka i teolożka prawosławna (o twórczości Goriczewej zob. Mitek-Dziemba 2017: 57–68; Tymieniecka-Suchanek 2015a: 143–150). Autorka *Świętych zwierząt* (*Святые животные*, 1993) bardzo ciepło i z wielką atencją pisze o prześladowaniach prawie 80-letniej Jermakowej, której złożyła ostatnią wizytę 9 lipca 2010 roku (Горичева 2015: 9–11). Tę dobrą dla ludzi i zwierząt doświadczoną przez los silną kobietę, była partyzantkę spod Pskowa, spotkał tragiczny koniec. Jej sąsiadom i okolicznym mieszkańcom z miejscowości Volodarskaya pod Petersburgiem nie podobano się to, że przygarnia zwierzęta. Jermakowa stworzyła bowiem – wedle słów Goriczewej – prawdziwą „Arkę Noego” składającą się z 17 psów (pięć otruto), kilku kotów, stada szczurów⁵ i rodzinki myszy oraz uratowanych kur. Jermakowa za koegzystencję ze zwierzętami była brutalnie prześladowana: jej rodzony syn został zabity na posterunku milicji, a dom podpalono. Kiedy przeniosła się do łaźni-ziemianki, żyła w ciasnocie i ciągłym strachu przed nieustającymi szykanami ze strony ludzi, którzy grozili, że zabiją jej wszystkie psy. Nocą 10 września 2010 roku wylano na tę, co warto powtórzyć, miłosierną nie tylko dla zwierząt, ale i ludzi (miała przybranego syna), kobietę żrącą ciecz (prawdopodobnie kwas). Po kilku dniach zmarła...

Kolejnym przykładem skrajnie przeciwstawnych postaw wobec zwierząt jest spór sprzed kilku lat wokół kontrowersyjnej ustawy tzw. zoorealistów na czele z deputowanym do Dumy Maksimem Szyngarkinem, którzy zapowiadali oczyszczenie (czyli masowe zabijanie bezpańskich zwierząt) rosyjskich miast z bezdomnych psów. Z kolei wysoce humanitarna i ekoetyczna działalność na rzecz zwierząt wspomnianej Goriczewej czy ukraińskiego ekologa-zoologa Władimira Borejki, publikującego prace z zakresu ekologii w języku rosyjskim, jest narażona

na w wydaniu Jana Kochanowskiego-Korwina (Szumera 2009: 166–167). Interesujące rozważania na temat „duszy” zawarł Wilhelm Wundt w pracy *Wykłady o duszy ludzkiej i zwierzęcej* (1863). O tym prekursorze psychologii narodu napisała Grażyna Szumera (zob. *Ibidem*: 125–127).

⁵ Goriczewa podkreśla, że to stado szczurów nie pozwalało wejść na swoje terytorium innym szczurom (Горичева 2015: 9).

na krytykę. Miłośnicy i obrońcy zwierząt nie tylko spotykają się z ostrą krytyką i brakiem zrozumienia, ale też doświadczają przemocy fizycznej⁶, a nawet śmierci⁷. Interesujące jest zatem zarówno postawienie pytania (na które warto odpowiedzieć w innym opracowaniu), jak i dlaczego człowiek niegodziwie (lub tak, a nie inaczej) traktuje zwierzęta, ale przede wszystkim zastanowienie się nad tym, jak i dlaczego ludzie źle traktują innych ludzi – tych ludzi, którzy pomagają naszym „braciom starszym i młodszym”. W Rosji owo „dwoiste” traktowanie jest wyjątkowo skrajne. Rozziew pomiędzy wzniosłą ekoetyką a ponurą praktyką dnia codziennego jest w dzisiejszej Rosji wciąż widoczny (zob. szerzej Tymieniecka-Suchanek 2015c: 121–144).

Niedźwiedź w rosyjskiej kulturze

Z uwagi na rozległość tematu autorka skoncentruje się na wizerunku niedźwiedzia w kulturze rosyjskiej⁸. Ojczyzna Aleksandra Puszkina nieodłącznie kojarzy się właśnie z niedźwiedziem, który w mitologii Słowian wschodnich ma jednoznacznie pozytywne konotacje, jest bowiem uważany za zwierzę czyste, pochodzące „od Boga” (Орел 2013: 183). Legenda ukraińska głosi o boskim pochodzeniu niedźwiedzia, o tym, że „pierwszy niedźwiedź był bogiem” (Левкиевская 2004: 89–90). Siła nieczysta nigdy nie występuje pod postacią tego zwierzęcia. Warto odnotować w tym miejscu legendę o przyjaźni św. Sergiusza z Radoneża z niedźwiedziem, co uwieczniono na przykład na miniaturze z XVIII wieku (*Житие Сергия Радонежского / Żywot Sergiusza z Radoneża*). Na wielu obrazach św. Radoneżskiemu towarzyszy niedźwiedź, by wymienić chociażby dzieła malarzy z okresu „srebrnego wieku”, jak Michaiła Niestierowa (np. *Юность преподобного Сергия / Młodość świętego Sergiusza*, 1897; *Пустынный и медведь / Pustelnik i niedźwiedź*, 1925) czy Nikołaja Roericha (*Сергий-Строитель / Sergiusz Budowniczy*, 1924). Niedźwiedź (Północy) jest dawnym przydomkiem Rosji, a niedźwiedź rosyjski stał się symbolem olbrzymiej potęgi (Kopaliński 1991: 255).

⁶ Jak pobity kilka lat temu Władimir Borejko, który jako Dyrektor Centrum Kulturalno-Ekologicznego w Kijowie procesuje się z myśliwymi i bezpardonowo walczy o ochronę przyrody na Ukrainie. Borejko wygrał w kijowskim sądzie między innymi sprawę o wprowadzenie do ukraińskich szkół obowiązkowego przedmiotu – etyka ekologiczna i humanitarny stosunek do zwierząt (Горичева 2015: 9).

⁷ Jak zamordowana Walentina Jermakowa.

⁸ O symbolice niedźwiedzia zob. Kopaliński 1991: 253–255.

W dawnych dziejach Wielkorusi bardzo ważną rolę odgrywał las (zob. Zielińska 2000: 510; Billington 2008: 15–34). Na cywilizację bizantyjsko-kijowskiej Wielkorusi miały wpływ inne cywilizacje, ale pewne jest, że na dużą skalę – jak podaje James Billington – miały miejsce wówczas na północy zapożyczenia tatarskie i przedchrześcijańskie (animizm pogański). „Spośród owych dwóch teorii – jak dalej stwierdza badacz – ta zakładająca trwałe wpływy animistyczne zdaje się pełniej ukazywać proces kształtowania się myśli rosyjskiej” (Billington 2008: 16). „Animistyczne odczuwanie natury zespoliło się harmonijnie z prawosławnym pojmowaniem historii” (Ibidem: 17), a las odegrał niebagatelną rolę w życiu typowego Rosjanina. Moskwanin prowadził osiadły tryb życia, bowiem otaczały go bujne knieje, które były między innymi źródłem miodu:

Konkurentem człowieka w toczącej się w lasach rywalizacji o miód był ogromny niedźwiedź, który zyskał szczególne miejsce w tradycji ludowej, symbolice heraldycznej i ozdobnych drewnianych rzeźbach wielkoruskich. Legenda głosiła, że zwierzę ten był pierwotnie człowiekiem, któremu odmówiono uświęconego tradycją chleba i soli ludzkiego serca, a który w akcie zemsty przybrał nowy kształt i zaszył się w leśne ustronie, aby go strzec przed wtargnięciem przedstawicieli jego dawnego gatunku. Prastare północnorosyjskie zwyczaje tresowania i zapasów z niedźwiedziami w ludowej wyobraźni zdradzały pewne cechy pierwotnej walki o las i jego bogactwa, uwieńczonej przywróceniem wśród leśnych istot utraconej harmonii (Ibidem: 20).

„Niedźwiedź od czasów prehistorycznych – wskazując za Władysławem Kopalińskim – cieszy się wielkim poważaniem u ludów Północy [...]. Uważa się go za protoplastę człowieka i przypisuje posiadanie duszy” (Kopaliński 1991: 254).

Jednak ta wyjątkowa rola, jaką przypisuje się niedźwiedziowi w kulturze rosyjskiej, nie uchroniła go przed okrutnym i niesprawiedliwym traktowaniem. I dotyczy to zarówno dzikich, jak i oswojonych zwierząt tego gatunku. Niedźwiedzim groziło w Europie niemal całkowite wyginięcie. Car Aleksander II wydał nakaz wytopienia wszystkich dzikich niedźwiedzi, gdyż „zauważył, że przyczyniają się one do spadku pogłowia zwierząt roślinożernych” (Bereszyński, Tomaszewska 2011: 186). Wspominając o zagadkowej i pełnej sprzeczności „duszy rosyjskiej”, warto również dodać, że już w 1865 roku powstało w Rosji Towarzystwo Ochrony Zwierząt (Российское общество покровительства животным), w ra-

mach którego jego członkowie stanęli w obronie niedźwiedzi, a ten sam car Aleksander II, który wydał nakaz wytopienia niedźwiedzi, podpisał w 1886 roku dekret o zakazie ich wodenia (Кузнецова 2018).

Trzymane w niewoli lub w warunkach domowych pojedyncze osobniki często są bardzo źle traktowane. Niech za przykład posłuży głośna sprawa permskiego niedźwiedzia, o której wspomina Goriczewa. Motia był jednym z tych okaleczonych i zaszczytanych przez ludzi i psy zwierząt, które niczym żywy worek treningowy wykorzystywane są do nauki polowań. Protest z inicjatywy Goriczewej w obronie Motii, krzywdzonego przez pięć lat w ramach tego haniebnego proceduru, skierowany do ówczesnego prezydenta Rosji, nie przyniósł pożądanego rezultatu – Dmitrij Miedwiediew nie zainterweniował w tej sprawie. Obywatele Francji z oburzeniem pisali: „Jak Rosja może tak skandalicznie niszczyć swój symbol narodowy?” (Горичева 2015: 15). Podobny los spotkałby samca Mansura z obwodu twerskiego, gdyby nie czujność jego opiekuna Andrieja Iwanowa. Tego małego niedźwiadka znaleziono na lotnisku, wychowano i oddano nieświadomie osobie zajmującej się szkoleniem psów do polowań. Jednak lotnicy w porę zorientowali się i odebrali Mansura z rąk oprawców.

Niedźwiedź w rosyjskiej literaturze pięknej i naukowej

Kategoria zwierząt jest wszechobecna w rosyjskiej tradycji literackiej, a obok konia czy psa obraz niedźwiedzia pojawia się w niej najczęściej, od folkloru (np. bajek) poczynając, na współczesnych utworach (np. Wiktora Astafjewa) kończąc. Jeśli bajkowy obraz niedźwiedzia nie jest jednoznaczny (zob. Ханджани, Паям 2016: 5), to w literaturze pięknej jego wizerunek ma wydźwięk zdecydowanie pozytywny. Co więcej, pisarze często traktują niedźwiedzia nie tylko jako symbol, alegorię lub metaforę, ale również jako pełnoprawny podmiot, czyli rozumną istotę doznającą, przeżywającą i działającą. Z takim wizerunkiem niedźwiedzi mamy do czynienia między innymi w utworach Nikołaja Leskowa (*Зверь / Zwierz*, 1883), Wsiewołoda Garszyna (*Медведю / Niedźwiedzie*, 1883), Lidii Zinowjewej-Annibał (*Трагический зверинец / Tragiczny zwierzynek*, 1907), Aleksandra Kuprina (*Медведю / Niedźwiedzie*,

1912), Warłama Szalamowa (*Медведи / Niedźwiedzie*, 1956), Wiktora Astafjewa (*Бедный зверь / Biedne zwierzę*, 1975) czy w opowiadaniu rosyjskojęzycznego pisarza osetyńskiego Gieorgija Tiediejewa (*Медведь / Niedźwiedź*, 1997). Z kolei niewinnej śmierci zastrzelonych niedźwiedzi poświęcili wiersze poeci, na przykład Aleksandr Mieżyrow (*Медведь / Niedźwiedź*, 1944) czy Nikołaj Rubcow (*Медведь / Niedźwiedź*, 1966). Warto podkreślić, że w ostatnich latach niedźwiedź staje się coraz bardziej inspirującym tematem dla badaczy, którzy próbują analizować i interpretować jego wizerunek w twórczości mało znanych rosyjskojęzycznych pisarzy chantyjskich, między innymi Romana Rugina (np. Сязи 2019), w literaturach niszowych, np. Górnego Ałtaju (zob. Бедарева 2016) lub w kulturach innych narodowości porównywanych z rosyjską (Маркович, Благоевич 2019).

Wszystkie z wymienionych utworów rosyjskich łączy szczególny stosunek do niedźwiedzia jako istoty wrażliwej, która ma prawo do życia i zasługuje na szacunek, a człowiek nie powinien tego prawa podważać.

Niedźwiedź fascynuje nie tylko artystów, pisarzy i poetów. Snują o nim naukowe rozważania badacze, którzy zwracają uwagę na rolę polityczną, jaką symbol tego dzikiego i drapieżnego zwierzęcia odgrywa w postrzeganiu Rosji na międzynarodowej arenie politycznej, głównie na Zachodzie. Opierając się na dyskursie semiotycznym Anthony'ego Cohena, Oleg Riabow i Tatiana Riabowa dowodzą, że symbol niedźwiedzia należy do tych symboli, które nie tyle wyrażają znaczenia, ile dają możliwość tworzenia owych znaczeń (Riabow, Riabowa, 2016: 364). Symbol niedźwiedzia zajmuje ważne miejsce w zachodnim wizerunku Rosji, a w okresie postsowieckim stał się popularny również w samej Rosji przede wszystkim dzięki wprowadzeniu owego symbolu do polityki wewnętrznej kraju, na przykład niedźwiedź pojawił się na logotypie partii rządzącej („партия власти”) już w 1999 roku i od tamtej pory wykorzystuje się go w różnych formach budowania politycznego brandingu. Niedźwiedź z „ruskiego” symbolu przeistoczył się stopniowo w niedźwiedzia „rosyjskiego”, a więc został podporządkowany budowaniu politycznej świadomości „marki”, czyli rosyjskości. Ta cecha niedźwiedziego symbolu i jego rozprzestrzenianie się zarówno wśród rosyjskiej nacji, jak i innych etnosów Rosji (np. narodów Syberii) pozwala osłabić i zatrzeć międzyetniczne granice w tym kraju. Świadczą o tym na przykład: wprowadzona w 2011 roku zmiana godła Republiki

Mari El, na którym widnieje szkarłatny niedźwiedź z mieczem, młotem i tarczą, a nad nim korona, czy rzeźby niedźwiedzia na ulicach rosyjskich miast, takich jak Perm, Jekaterynburg czy Jarosław (zob. *Ibidem*: 364–366).

W świetle tych uwag nie dziwi fakt, że stosunek Rosjan do niedźwiedzia jest szczególny, a nawet kuriozalny, prowadzi bowiem do szalonych wręcz pomysłów. Jednym z nich było otwarcie meczu w Piatigorsku przez tresowanego niedźwiedzia Tima. Pomysł spotkał się z krytyką ze strony organizacji broniącej praw zwierząt – PETA (People for the Ethical Treatment of Animals). Tim przekazał piłkę sędziemu, a następnie zachęcał kibiców do owacji. To niecodzienne wydarzenie zainicjowało projekt otwarcia przez niedźwiedzia Mistrzostw Świata w Piłce Nożnej w 2018 roku, z czego jednak Rosjanie się wycofali. Odbyła się jedynie próba ceremonii otwarcia mundialu z udziałem niedźwiedzia, co można zobaczyć na filmie na kanale YouTube (zob. Mierzyński 2018). Tak więc zwierzę ostatecznie udziału w otwarciu mistrzostw nie wzięło, ale na ulicach Moskwy można było zobaczyć tresowanego niedźwiedzia jadącego samochodem z wuwuzelą (trąbką kibica) w łapie, gdy Rosjanie świętowali zwycięstwo meczu z Arabią Saudyjską. Jak można przeczytać w reportażu Adama Nowińskiego, w Polsce byłoby to raczej nie do pomyślenia, bowiem nasza ustawa o ochronie zwierząt zabrania ich wykorzystywania w celach rozrywkowych, ale w Rosji takiej ustawy nie ma (Nowiński 2018). Innym przykładem permanentnego używania do celów rozrywkowych (i zarobkowych) oswojonego niedźwiedzia oraz „wyjątkowego” doń stosunku jest historia Stiepana.

Niedźwiedź Stiepan jako model i aktor filmowy

Rodzi się pytanie, czy dzikie zwierzęta, które oswojono, powinny pracować na rzecz człowieka, występować przed publicznością i niejako zarabiać między innymi na swoje utrzymanie? Za egzemplifikację rozważań na ten temat posłuży przypadek niedźwiedzia Stioipy, który jest domownikiem w rosyjskiej rodzinie Swietłany i Jurija Pantelejenków mieszkających pod Moskwą. Małżeństwo prawie 30 lat temu przygarnęło trzymiesięcznego niedźwiadka, wychowało go i potraktowało jak członka rodziny. Jurij Pantelejenko – jak sam przyznał w jednym z reportaży – szukał małego niedźwiedzia, którego zabrał z ogrodu zoo-

logicznego, ponieważ akurat temu osobnikowi groziła śmierć głodowa. Szlachetny gest ze strony Jurija i jego żony Swietłany być może nie budziłby żadnych etycznych wątpliwości, gdyby nie fakt, że Pantelejenkowie to profesjonalni treserzy zwierząt, treserzy z dużym doświadczeniem, którzy wykorzystują niedźwiedzia jako aktora i modela, zarabiając na tym zapewne niemałe pieniądze. Niedźwiedź ten bowiem objechał z nimi podczas występów w cyrku niemal całą Amerykę Południową i Japonię, a następnie zaczął „karierę” w filmie (nagrano około 30 filmów i reklam z jego udziałem). Zwierzę ma również założoną własną stronę internetową *Stiepan – rosyjski niedźwiedź* (*Степан – русский медведь*) oraz konto na Instagramie, które firmuje swoim nazwiskiem Swietłana⁹, można także wypożyczyć Stiopeę na różne uroczystości, na przykład na wesele. Na stronie internetowej znajdziemy informacje o miejscu i roli niedźwiedzia w kulturze rosyjskiej, co ma rzekomo uzasadnić jego misję, profesję oraz narzucony mu tryb życia.

Historia Stioipy pokazuje jednak, że zostały tutaj złamane niemal wszystkie regulacje zawarte w tekście *Światowej deklaracji praw zwierząt* (ŚDPZ) ogłoszonej przez UNESCO w 1978 roku (preambułę i artykuły dokumentu zamieszcza Probuca 2013: 313–315). Pantelejenkowie natomiast łamią głównie art. 10 ŚDPZ: „Żadne zwierzę nie może służyć rozrywce człowieka. Wystawianie zwierząt na pokaz oraz widowisko z udziałem zwierząt naraża na szwank godność zwierzęcia” (Ibidem: 314). Przytoczone na stronie internetowej materiały odnoszące się do szczególnej roli niedźwiedzia nie mogą być usprawiedliwieniem dla wykorzystywania niedźwiedzia Stiepana, mieszkającego i pracującego w Moskwie jako model i aktor filmowy. Jednak na Rusi styczność z ogromnym dzikim zwierzęciem, opanowanie/pokonanie go i podporządkowanie, od zawsze wzbudzało w człowieku poszanowanie własnej godności (szacunek do siebie). Oswojony niedźwiedź był dla gospodarza towarzyszem i przyjacielem. Takie zwierzę pokazywano i prowadzano po okolicy (np. skomorochowie). Niedźwiedzie tresowano – zwierzę tańczyło, skakało, fikało koziółki, udawało pijanego, brzdąkało na bałajce. Oswojone niedźwiedzie były częścią święta, a uczestnicy żartobliwych procesji cara Piotra I Wielkiego z chęcią jeździli na

⁹ Zob. Официальный сайт медведя степана, URL= https://www.instagram.com/panteleenko_svetlana [dostęp z dnia 23.10.2020]. Z tego konta, które ma ponad 160 tysięcy obserwujących, można się dowiedzieć, że do 27-letniego Stiepana dołączył już kilkumiesięczny niedźwiadek Sawwa, który z pewnością będzie jego następcą.

nich. W 1750 roku imperatorowa Jelizawieta zakazała trzymania tych zwierząt w Moskwie i Petersburgu. Od tego czasu tresowanych zwierząt było znacznie mniej.

W Rosji nadal występują tresowane niedźwiedzie, czego potwierdzeniem jest historia Stiepana. Zamieszczone na stronie internetowej Stiopy materiały, a więc reportaże, zdjęcia, filmy, sesje niedźwiedzia z młodymi modelkami, reklamy z jego udziałem nagrane ze znanymi aktorami zagranicznymi (np. Stevenem Seagalem), sceny z planu filmowego (np. podczas kręcenia komedii *Елки* 1914 w reżyserii Jurija Bykowa¹⁰ na motywach opowiadania Leskowa) – wszystko to budzi w widzu mieszane uczucia, które rodzą wątpliwości natury etycznej. Co prawda niedźwiedź jest rzeczywiście bardzo łagodny (toleruje obecność kur i psa), oswojony i nawiązuje przyjacielskie relacje z różnymi ludźmi, ale wciąż pozostaje niepewność, czy nagle – wbrew zapewnieniom Jurija Pantelejenki, że Stiopa nigdy nie przejawiał agresji – nie dojdzie do nieoczekiwanego ataku tego potężnego (ważącego od 300 do 400 kg w zależności od pory roku) zwierzęcia na człowieka: aktora, kaskadera, delikatną modelkę czy wreszcie na uczestników imprezy, na którą niedźwiedzia zaproszono. W ocenie tego rodzaju relacji międzygatunkowych obrońcy zwierząt zwykle mają na uwadze to, że zwierzę jest zmuszane do nienaturalnego zachowania wbrew biologii gatunku oraz może być niebezpieczne¹¹.

Z jednej strony tylko pozornie fantastyczny, kręcony bowiem wyłącznie na pokaz kontakt Pantelejenków z pupilem, wydaje się czymś godnym pozazdroszczenia (widać bezpośredni kontakt z niedźwie-

¹⁰ Ekipa filmowa chwali się, że podczas zdjęć do filmu nie korzystano z efektów komputerowych i wszystkie sceny były kręcone z udziałem żywego niedźwiedzia (nawet zapasy zwierzęcia z człowiekiem).

¹¹ Na wybiegu niedźwiedzia Mansura, o którym była mowa, są przestrzegane zasady bezpieczeństwa, bezpośredni kontakt ma z nim jedynie lotnik Iwanow, a filmiki z jego udziałem są zamieszczane w internecie, by mieć fundusze na zapewnienie zwierzęciu jak najlepszych warunków bytowych. Warto przywołać tutaj jednak inny filmik z internetu, na którym oswojona niedźwiedzica, wprowadzona do polskiego studia telewizyjnego przez rosyjskiego tresera, zaatakowała pracownicę TVP, która chciała mieć ze zwierzęciem zdjęcie. Tylko dzięki błyskawicznej reakcji tresera kobiecie nic się nie stało. Wydarzenie miało miejsce w Polsce w 1997 roku. Zob. *Polka zaatakowana przez niedźwiedzia w studiu telewizyjnym! O wypadku sprzed lat pisały zagraniczne media*, URL=<https://www.eska.pl/cinema/news/polka-zaatakowana-przez-niedzwiadzia-w-studiu-telewizyjnym-o-wypadku-sprzed-lat-pisaly-zagraniczne-media-wideo-aa-C3zC-RtHX-cVuV.html> [dostęp z dnia 23.10.2020].

dziem, ale w cieniu wydarzeń znajduje się klatka, w której jest zamknięty, gdy zostaje sam lub treserzy nie mają dla niego czasu, zapewne dla własnego bezpieczeństwa i otoczenia), lecz z drugiej strony – nagranie, podczas którego Swietłana kopie psa tylko dlatego, że wszedł w kadr podczas nagrywania reportażu ze Stiopą, budzi niesmak i wątpliwości etyczne, że zwierzęta te nie są jednakowo przez treserów traktowane. Nie wiadomo, w jaki sposób niedźwiedź jest tresowany, być może jest tak, jak powiada Jurij, że odbywa się to wyłącznie poprzez zabawę i nagradzanie smakołykami, ale niezależnie od tego, czy tak jest w istocie, wszelkie występy i popisy Stiopy, które nagrywają i inicjują ludzie, a zwłaszcza jego sztuczki prezentowane „na zawołanie” przed zagraniczną reporterką, wcale nie budzą podziwu, lecz dezaprobatę i politowanie.

Zakończenie

Można z całą pewnością stwierdzić, że traktowanie zwierząt w dzisiejszej Rosji stanowi wynik ukształtowanego na przestrzeni stuleci rosyjskiego charakteru narodowego. W „duszy rosyjskiej” sąsiadują bowiem tak skrajne cechy, jak pokora, bierność, okrucieństwo, zdolność do altruizmu, poświęcenia i bezinteresowności, co przekłada się nie tylko na stosunki międzyludzkie, ale również znajduje odzwierciedlenie w relacjach człowiek – zwierzę(ta). Nie ma – rzecz jasna – prostego klucza do zrozumienia rosyjskiego charakteru narodowego, ale może nim być abstrakcyjne pojęcie „duszy rosyjskiej”. W Rosji jedne niedźwiedzie żyją w pozornym luksusie, pracując na rzecz człowieka (jak Stiopa), inne zaś powoli konają okaleczane przez psy szkolone do polowań (jak Motia) lub żyją w niewoli (jak Mansur). Niedźwiedzie te powinny żyć jako dzikie zwierzęta w lasach na wolności. Zapewne nie byłoby tych oswojonych niedźwiedzi, gdyby nie zabijanie ich matek na polowaniach. Kto wie, ile jest jeszcze takich przypadków, których nikt nie nagłośni. Nie wszyscy Rosjanie ratują małe niedźwiadki i starają się im zapewnić w miarę godziwe i naturalne warunki życia (jak lotnik Iwanow). Są i tacy, którzy wykorzystują okazję, by się wzbogacić lub zyskać sławę dzięki wypromowaniu zwierzęcej gwiazdy (jak Pantelejenkowie).

Prawdopodobnie nie byłoby takich, by ująć rzecz oględnie, niecodziennych wydarzeń i sytuacji we współczesnej rosyjskiej rzeczywisto-

ści z udziałem niedźwiedzi, gdyby nie fakt, że ten gatunek zwierzęcia ma osobliwy i szczególny status w kulturze i polityce Rosji, ukształtowany na przestrzeni wielu stuleci.

Bibliografia

- Афанасьева-Медведева Г.В. (2010), *Образ медведя в русской народной прозе Восточной Сибири (по материалам фольклорных экспедиций 1980–2010 гг.)*, „Мир науки, культуры, образования” 6(25): 65–68.
- Andrusiewicz A. (1994), *Mit Rosji: studia z dziejów i filozofii rosyjskich elit*, t. 1–2, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Rzeszów.
- Barański Z. (1976), *Iwan Bunin*, [w:] *Historia literatury rosyjskiej*, M. Jakóbiec (red.), t. 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa: 551–560.
- Baratay É. (2015), *Zwierzęcy punkt widzenia: inna wersja historii*, przeł. P. Tarasewicz, Wydawnictwo w Podwórku, Gdańsk.
- Baratay É. (2017), *Zwierzęta w okopach: zapomniane historie*, przeł. B. Brzezicka, Wydawnictwo w Podwórku, Gdańsk.
- Бедарева И.А. (2016), *Символические образы тотемных животных в русской литературе Горного Алтая*, „Филологические науки. Вопросы теории и практики” 12(66), ч. 1: 20–23.
- Bereszyński A., Tomaszewska S. (2011), *Zwierzęta a zabobony*, Uniwersytet Przyrodniczy, Poznań.
- Billington J.H. (2008), *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, przeł. J. Hunia, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Bunin I. (1985), *Wieś*, przeł. Z. Petersowa, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
- Дважды спасенный Мансур: удивительная история большого и доброго медведя*, URL=<https://www.currenttime.tv/a/bear-mansur-avia-save-medved/29843447.html> [dostęp z dnia 12.10.2020].
- Garszyn W. (1958), *Czerwony kwiat. Opowiadania*, przeł. S. Klonowski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Gawor L. (1995), *Psychodzieje Jana Karola Kochanowskiego Korwina a kryzys kultury europejskiej XIX i XX wieku*, [w:] L. Gawor, L. Zdybel, *Idee kryzysu kultury europejskiej w polskiej filozofii społecznej*, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin: 65–89.
- Горичева Т. (2015), *Дневник зоозащиты, „Русский мир. Пространство и время русской культуры”*, „Миръ животных. Тематический выпуск”, Русская культура, Санкт-Петербург.
- Helios J., Jedlecka W., Ławniczak A. (2016), *Aspekty prawne, filozoficzne oraz religijne ochrony roślin i zwierząt – wybrane zagadnienia*, E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, Wrocław, URL=https://bibliotekacyfrowa.pl/Content/78341/Aspekty_prawne_filozoficzne_i_religijne_ochrony_roslin_i_zwierzat.pdf [dostęp z dnia 10.09.2020].

- Ильин И.А. (1934), *О России. Три речи*, София, Издательство „За Россию”, URL=https://legitimist.ru/lib/philosophy/i_ilin_tri_rechi_o_rossii.pdf [dostęp z dnia 23.10.2020].
- Kopaliński T. (1991), *Słownik symboli*, Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Кузнецова С. (2018), „*При одном медведе необходимо 3 человека провожатых*”, URL=<https://www.kommersant.ru/doc/3652135> [dostęp z dnia 23.10.2020].
- Lazari A. de (red.) (1999), *Idee w Rosji*, t. 2, Wydawnictwo Ibidem, Łódź.
- Lazari A. de (red.) (2000), *Idee w Rosji*, t. 3, Wydawnictwo Ibidem, Łódź.
- Lazari A. de, Riabow O., Żakowska M. (2013), *Europa i niedźwiedź*, Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia – Wydawnictwo Akademickie Sedno, Warszawa.
- Левкиевская Е. (2004), *Мифы русского народа*, Издательство АСТ, Москва: 89–90.
- Ławniczak A. (2016), *Prawnopolityczne znaczenie roślin*, [w:] J. Helios, W. Jedlecka, A. Ławniczak, *Aspekty prawne, filozoficzne oraz religijne ochrony roślin i zwierząt – wybrane zagadnienia*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław: 13–49.
- Мадлевская Е. (2005), *Русская мифология. Энциклопедия*, Мидгард–Эксмо, Москва: 250–308.
- Mamzer H. (red.) (2020), *Różnice kulturowe w traktowaniu zwierząt*, Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław.
- Massaka I. (2001), *Eurazjyzm. Z dziejów rosyjskiego misjonizmu*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Маркович Д.С., Благоевич Н.Д. (2019), *Образ медведя в восприятии русских и сербов (Опыт сравнительной типологии на материале некоторых жанров фольклора)*, „Научный результат. Социальные и гуманитарные исследования” 5(2): 23–31.
- Mierzyński S. (2018), *Mundial 2018. Niedźwiedź z wuwuzelą na ulicach Moskwy (video)*, URL=<https://sportowefakty.wp.pl/ms-2018/760701/mundial-2018-niedzwiedz-z-wuwuzela-na-ulicach-moskwy-wideo> [dostęp z dnia 24.10.2020].
- Mitek-Dziemba A. (2017), „*Święta zwierzęcość*”: *Tatiany Goriczewej przyczynek do prawosławnej ekoteologii*, „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies” 3: 57–67.
- Moldys R. (2008), *Historiozofia Stanisława Ignacego Witkiewicza*, „Folia Philosophica” 25: 284–309.
- Nowiński A. (2018), *Niedźwiedź otworzy Mundial w Rosji? „Tam wszystko jest możliwe”*, URL=<https://natemat.pl/235781,niedzwiedz-tim-otworzy-mistrzostwa-swiata-w-rosji-w-2018-roku> [dostęp z dnia 23.10.2020].
- Официальный сайт медведя степана*, URL=<http://medvedstepan.ru> [dostęp z dnia 23.10.2020].
- Орел В.Е. (2013), *Культура, символы и животный мир*, Гуманитарный центр, Харьков.
- Polka zaatakowana przez niedźwiedzia w studiu telewizyjnym! O wypadku sprzed lat pisały zagraniczne media*, URL=<https://www.eska.pl/cinema/>

- news/polka-zaatakowana-przez-niedzwiedzia-w-studiu-telewizyjnym-o-wypadku-sprzed-lat-pisaly-zagraniczne-media-wideo-aa-C3zC-RtHX-cVuV.html [dostęp z dnia 23.10.2020].
- Połeć W. (2020), *Uwarunkowania spożywania zwierząt i użytkowania produktów odzwierzęcych w mongolskim kręgu kulturowym*, [w:] *Różnice kulturowe w traktowaniu zwierząt*, H. Mamzer (red.), Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław: 145–159.
- Probučka D. (2013), *Filozoficzne podstawy praw zwierząt*, Wydawnictwo Universitas, Kraków.
- Riabow O., Riabowa T. (2016), „Родина-Мать” в формировании российской гражданской идентичности: русскость, российскость и советскость, [w:] *Dostojewski i inni. Literatura. Idee. Polityka Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Andrzejowi de Lazariemu*, T. Sucharski (red.), Wydawnictwo Śląsk – Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych, Katowice: 357–380.
- Сязи В.Л. (2019), *Образ медведя в произведениях П.П. Ругина*, „Вестник угроведения” 9(10): 84–92.
- Szumera G. (2009), *Myśl historyzoficzna i filozofia społeczna Jana Karola Kochanowskiego*, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Tymieniecka-Suchanek J. (2013), *Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt. W kręgu zagadnień ekofilozoficznych*, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Tymieniecka-Suchanek J. (2015a), *Prawosławna „teologia zwierząt” wobec tradycyjnej humanistyki. Przypadek Tatiany Goriczewej*, „Akcent” 4(142): 143–150.
- Tymieniecka-Suchanek J. (2015b), „Gołębie” *Wartama Szatamowa i rosyjskie wątki ornitologiczne*, [w:] *Ptaki*, B. Mytych-Forajter, K. Jaglarz (red.), Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych, Katowice: 67–79.
- Tymieniecka-Suchanek J. (2015c), *O społecznej i naukowej kondycji bioetyki w Rosji. Sylwetka Tatiany Pawłowej na tle innych obrońców zwierząt*, [w:] D. Dzwonkowska, D. Gzyra, M. Latawiec, J. Lejman, M. Twardowski, J. Tymieniecka-Suchanek, *Filozofia wobec świata zwierząt*, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa: 121–144.
- Tymieniecka-Suchanek J. (2019), *Prolegomena do polskich studiów nad wegetarianizmem w Rosji na przełomie XIX i XX wieku*, „Studia Europaea Gnesnensia” 19: 97–129.
- Тимесков А. (2013), *ЛДПР готовит новый удар по животным*, URL=<https://echo.msk.ru/blog/timeskhan/1181926-echo/> [dostęp z dnia 10.09.2020].
- Тютюгина Н.В. (2014), *Образ Преподобного Сергия Радонежского в творчестве М.В. Нестерова и Н.К. Рериха как явление метаистории*, „Культура и время” 1(51): 82–105.
- Węśławski J.M. (2020), *Ekologia relacji człowiek – zwierzęta w obszarach polarnych*, [w:] *Różnice kulturowe w traktowaniu zwierząt*, H. Mamzer (red.), Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław: 33–40.
- Zielińska M.I. (2000), *Obrzeża i dale leśne. Motywy sylwiczne w prozie rosyjskiej XX wieku*, Seria „Studia Rossica”, Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

Ханджани Л., Паям Б. (2016), *Образ медведя в русской и персидской культуре и литературе*, [w:] *Филологические науки в России и за рубежом*, И.Г. Ахметов (red.), Издательский дом „Свое издательство”, Санкт-Петербург: 3–6.